

STEIGER KORNÉL

MARCUS AURELIUS

A traumatizált lélek és a terapeuta

1

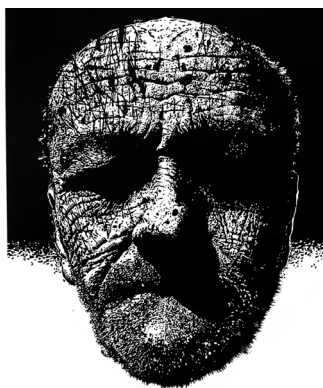
■ Marcus Aurelius tizenkét könyvből álló *Elmélkedéseinek* 2–12. könyve tartalmazza a császár filozófiai gondolatait. (Az első könyv rövid és hálatelt felsorolása annak, hogy mit köszönhet családtagjainak, barátainak és mestereinek.) A jobbára morálfilozófiai témákkal foglalkozó 2–12. könyvet a következőkben *Intelmeknek* fogom nevezni. Az *Intelmek* 471 hosszabb-rövidebb fejezetből épül föl, ezekben az antik filozófiai írásművek következő elemei vannak jelen: tantétel, intelem, emlékeztető feljegyzés, aforizma, beszélgetés (fiktív beszélgetőtárrsal), szónoki felkiáltás, idézet.

A tantétel (*theóréma*) megfogalmaz egy tézist, vagy fölállít egy követelményt, majd – érvelés vagy magyarázat útján – bizonyítja a tézis igaz és hasznos voltát. Az *Intelmekben* összesen 41 theóré mával találkozunk.

Az intelem (*parangelma, praeceptum*) olyan figyelmeztetés, buzdítás vagy korholás, amelyet eredetileg a mester intéz tanítványához azzal a céllal, hogy magatartását vagy nézeteit helyesbítse. Az intelem nem tartalmaz indoklást (hiszen ha tartalmazna, akkor tantétel volna), de konzisztens kell hogy legyen a mester másutt kifejtett tantételeivel. Összesen 295 intellemmel találkozunk a műben.

Az emlékeztető feljegyzés (*hüpomnématon*) rövid utalás egy másutt kifejtett vagy kifejtendő témára. 47 alkalommal fordul elő.

Az aforizma rövid, velős, olykor paradox formában megfogalmazott gondolat. A mű 32 aforizmát tartalmaz.

...noha az intelem műfajának szabályai szerint itt a mesternek kellene szólnia útját kereső tanítványához – valójában a tanítvány, maga a terapeuta szoruló traumatizált lélek beszél.

A beszélgetés (*diatribé*) a mester és egy elképzelt beszélgetőtárs között zajlik, aki ellenvetéseket tesz, a mester pedig kimutatja az ellenvetések helytelen voltát. Az *Intelme*kben 12 előfordulásával találkozunk.

A felkiáltás (*acclamatio*) egy téma fontos voltát hangsúlyozó szónoki elem. Összesen 10 esetben fordul elő.

Az idézet olyan, más művekből vett szövegrészt mutat be, amelynek a szerző számára jelentősége van. Az *Intelme*k 34 fejezete idézet.

2

■ Köztudott, hogy Marcus Aurelius nem professzionális filozófus, aki elődei tanítását fejleszti tovább, hanem – sztoikus kifejezéssel élve – „a bölcsességben előrehaladó tanítvány” (*prokoptón*), aki mestere útmutatásait követve gyakorolja azoknak a helyes nézeteknek az elsajátítását és alkalmazását, amelyektől azt reméli, hogy segítségére lesznek a háborítatlan, derűs életszemlélet kialakításában, embertársai iránti kötelességei teljesítésében és halálfélelme leküzdésében.

Marcus tehát tanítvány. De ki a mestere? A válaszáért Epiktétosz egyik intelméhez kell fordulnunk: „Nem vagy hajlandó békén hagyni a többi embert, és önmagad tanítójává és tanítványává lenni?” – ripakodik rá a nikopoliszi filozófus egy alkalommal hallgatójára (*Beszélgetések*. 4.6.11). Az *Intelme*ket tehát úgy kell olvasnunk, hogy benne egy interiorizált mester – az *Intelme*k terminológiájából megítélhetően egy epiktétoszi stílusú mester – szól Marcus Aurelius szájával Marcushoz, a tanítványhoz. A műfaj szabályai szerint a tanítvány ritkán kap szót: olyankor, amikor a diatribében a maga laikus álláspontját fogalmazza meg, amelyet aztán a mester megcáfol és helyesbít.

Itt azonban találkozunk egy komoly problémával. Mint említettem, a mester intelmeinek konzisztensnek kell lenniük tanításával. Ám Marcus művében több olyan intellem olvasható (szám szerint 47), amely – részleteiben vagy egészében – nem illeszthető bele sem Epiktétosz, sem más sztoikus filozófus tanításába, és a császár többi, önmagához intézett intelmével sincs összhangban. Ezeket a mű többi részével inkonzisztens gondolatokat a következőkben „laikus intelmeknek” fogom nevezni. Marcus laikus intelmeit erős csüggettség jellemzi, továbbá ráhagyatkozás a „nem tőlünk függő” dolgokra, fokozott negatív érzelmek és mizantropia. Az epiktétoszi morálfilozófiai tanítás szerint ezek a jellemvonások a filozófiában járatlan emberek életét megkeserítő helytelen nézetek közé tartoznak. A laikus intelmek következő típusaival találkozunk a műben:

1. Tudd, hogy minden korszak minden embere ugyanazt az egyhangúan ismétlődő, üres és hívságos életpályát futja be! (2.14; 4.32; 6.37; 6.46; 7.1; 7.49; 9.37; 10.17; 10.27)

2. Tartsd észben, hogy minden ember meghal! (3.1; 3.3; 4.6; 4.19; 4.32; 4.33; 4.37; 4.48; 4.50; 8.25; 8.31; 8.37; 9.24; 9.28; 9.33; 10.34)

3. Nincs már sok időd hátra! (4.31; 7.56; 7.70; 10.15)

4. Életed jelentéktelen és arasznyi a Földön, amely maga is csak egy porszem a kozmoszban. (3.10; 5.24; 8.21)

5. A hírnév üres és hívságos. (3.10; 4.19; 4.33; 8.21; 9.30)

6. A bennünket körülvevő világ dolgai silányak és undorítóak. (5.10; 5.33; 6.13; 7.3; 8.21; 8.24; 8.38; 9.2; 9.3; 9.14; 9.24; 9.30; 9.34; 9.36)

Vizsgáljuk meg ezeket a típusokat egy-egy őket reprezentáló intelmen keresztül!

1. *Az élet egyhangúan ismétlődik.*

„Még ha háromezer vagy akár harmincezer évig élnél is, ne felejtse el, hogy senki sem veszít el más életet, mint azt, amit él, és senki nem más életet él, mint amit

elveszít. Egyre megy a leghosszabb és a legrövidebb élet. Hiszen a jelen mindenki számára egyenlő tartamú, ami meg elmúlt, az nem a miénk. Így az, amit elveszítünk, egy röpké pillanatnak bizonyul. Ugyanis sem a múltat, sem a jövőt nem veszítheti el az ember, mert hogyan is vehetné el valaki tőled azt, ami nincs a birtokodban? Két dolgot kell tehát észben tartani: az egyik az, hogy minden öröktől fogva azonos formában, ciklikusan ismétlődik, és egyre megy, hogy valaki száz vagy kétszáz évig, vagy akár végtelenül sokáig szemléli ugyanazokat a dolgokat. A másik az, hogy a leghosszabban élő és a leggyorsabban elpusztuló lény is ugyanannyit veszít el, hiszen csak a jelen pillanattól fosztható meg, mert egyedül ez az övé, és ami nincs a birtokában, azt el sem veszítheti.” (2.14)

Marcus itt nem sztoikus módon gondolkodik, hanem egy epikureus érvet variál, amelyet Lucretiustól ismerünk: „Minden ugyanaz marad, még ha évszázadokat legyőzve élnél is, és még inkább akkor, ha sohasem halnál meg.” (Lucretius: *A természetről*. 3.947–949) „Végül is ugyanabban a körben forgunk és vagyunk benne (*versamur ibidem atque insumus*), és ha tovább élünk, akkor sem jutunk más élvezetekhez.” (Uo. 1080–1081) „Ha évszázadokig élsz is, a halál nem lesz kevésbé örökkévaló, és nem kevésbé lesz nemlétező az, aki a mai napsugarak fényénél végzi be életét, mint az, aki sok hónappal és évvel előbb halt meg.” (Uo. 1090–1094)

A sztoikus számára ez az érve azért nem lehet konkluzív, mert a sztoikus tanítás szerint az ember nem arra született, hogy élmények és élvezetek passzív befogadója legyen, hanem hogy morálisan releváns működést fejtsen ki a világban. Ezt másutt maga Marcus is így gondolja: „Reggel, ha nehezedre esik a felkelés, legyen kéznél ez a gondolat: »Arra ébredek, hogy emberhez méltóan munkálkodjam.« Nehezemre esik-e elindulnom, hogy elvégezzem azt, ami végett megszülettem, és aminek a kedvéért megjelentem a kozmoszban? Avagy arra rendeltettem-e, hogy párnámon heverésze melegegjem? – »De hát az kellemesebb.« – Arra születél, hogy kellemesen érezd magad? Általában: arra születél, hogy *érezd* a dolgokat, vagy arra, hogy *működést* fejts ki velük kapcsolatban? Nem látod-e, hogy a növények, a verebek, a hangyák, a pókok, a méhek teszik a dolgukat, és a maguk részével hozzájárulnak a világrend kialakításához? Te nem akarsz emberi feladataidnak eleget tenni? Nem igyekszel a természetedtől kijelölt cél felé?” (5.1)

A morálisan releváns működés pedig nem más, mint racionális cselekvések szakadatlan sorozata, olyan cselekvéseké, amelyekkel nem ciklikusan ismétlődő, hanem éppen ellenkezőleg, percről percre új kihívásokra válaszolunk.

Ennek ellene vethetné valaki, hogy „az élet egyhangú ismétlődésének” felidézésével Marcus éppen azt gyakorolja, hogy a külsődleges helyzeteket és körülményeket, amelyeket a fátum „mért rá”, képes legyen egykedvűen fogadni, annak tudatában, hogy morális szempontból nem az a fontos, hogy milyen helyzetbe kerültünk, hanem az, hogy erkölcsi diszpozíciónk, azaz vezérlő értelmünk erre a helyzetre hogyan reagál. Ez valóban sztoikus gondolat volna. Csakhogy Marcusnak az „egyhangú ismétlődéssel” kapcsolatos intelmeiből éppen ez a derűs zavartalanság (*ataraxia*) és nyugodt szenvedélymentesség (*apatheia*) hiányzik. Ehelyett erősen involválódik abba a patetikus csüggettségbe, amelyet az egyhangú ismétlődés silánysága ébreszt benne: „Ahogy az amfiteátrum és más hasonló helyek látványosságai unalommal töltenek el, mert mindig ugyanazokat a dolgokat látjuk, és egyhangúsága émelyítővé teszi a látványt, ugyanez a helyzet az élet egészével. Hiszen fenn és lenn minden ugyanaz, és okai is ugyanazok. Meddig még?” (6.46)

A fájdalmas felkiáltás nem hagy kétséget afelől, hogy itt szereptévesztés történt: maga a terápia szoruló laikus és sebzett lélek szólalt meg a terapeuta hangján.

2. *Tartsd észben, hogy minden ember meghal!*

„Noha nem a filozófiából származó, ám mégis hatékony segítség a halál semmibe vevéséhez, ha emlékezetünkbe idézzük azokat, akik görcsösen ragaszkodtak az élthez. Vajon többet nyertek-e ők, mint az idő előtt elköltözöttek? Végül mégiscsak elpihentek: Cadicianus, Fabius, Julianus, Lepidus és a hozzájuk hasonlók, akik sok embert kikísértek, azután őket is kikísérték, általában nem sok idő múlva, és azt is mennyi baj közepette, milyen emberek között, milyen testben küszködték át! Ne tartsd hát olyan fontosnak a dolgot! Pillants az idő feneketlen múltbéli szakadékába és a másik végtelenbe, a jövőbe. Ebben a határtalanságban ugyan mi különbség van a három napja élő és a Nesztór életkorának háromszorosát megélő ember között?” (4.50)

Laikus („nem a filozófiából származó”) gondolat ez (a 2.14 iménti epikureus felhangjával), ráadásul célszerűtlen: a halálfélelem leküzdésének aligha jó módszere az, ha az ember borzadva belepillant a múlt és a jövő feneketlen szakadékába. Így ugyanis nem a halálfélelmét űzi el, hanem ráadásul még az élettől is megundorodik. Ha Marcus mellett ott állna egy epiktétoszi szupervizor, most rászólna, hogy ne mások magatartásán rágódjon, és ne az idő mérhetetlenségén borzadozzon, hanem gondoljon arra, hogy a jó erkölcsi diszpozíció *nem az időben* fejt ki működését, és már mindig is céljánál van (11.1). Így tud ugyanis farkasszemet nézni a halállal, abban a formában, ahogy ezt másutt Marcus is megteszi: „Hát a halál micsoda? Ha az értelem elemzésével lehántjuk róla mindazt, amit mi képzeltünk bele, semmi más nem marad, mint az, hogy a halál a természet műve. Aki pedig a természet művétől fél, az gyermekeg.” (2.12)

3. *Nincs már sok időd hátra!*

„Szeresd a magad kis mesterségét, amelybe beletanultál, és leld benne kedved! Ami még hátra van az életedből, úgy éld le, hogy minden dolgodat az istenekre bízod, és az emberek közül egynek sem vagy sem zsarnoka, sem szolgája.” (4.31)

Ez valóban sztoikus intelem, amelyet azonban a csüggedt „ami még hátra van az életedből” frázis laikus szemléletmódja hiteltelenné tesz. A csüggettség ugyanis éppen olyan akadálya a filozófiailag helyes szemléletnek és életmódnak, mint az elharmarkodott jóváhagyás, a meggondolatlan késztetés, a célját elvető törekvés és háritás, a gáncsoskodás és az irigység (Epiktétosz: *Beszélgetések*. 3.22.104). Az intelem helyes formája: „Minden cselekedeted során tedd föl magadnak a kérdést: »Hogyan érint ez engem? Nem fogom megbánni? Nemsokára meghalok, és mindennek vége. Ha a jelen cselekvésem illik egy értelmes, a közösségi életre termett és az istennel azonos törvények szerint élő emberhez, kívánhatok-e ennél többet?»” (8.2)

4. *Életed jelentéktelen és arasznyi a Földön, amely maga is csak egy porszem a kozmoszban.*

5. *A hírnév üres és hívságos.*

Ezt a két típust ugyanazon az intelmen mutatom be.

„Tehát mindent félretéve csupán ehhez a néhány szabályhoz tartsd magad. Továbbá ne feledd, hogy mindenki csupán a jelenben él, ez pedig röpké pillanat. A többi idő vagy elmúlt már, vagy bizonytalan. Arasznyi az ember élete, arasznyi az a földzug, ahol él, de arasznyi a legtovább fennmaradó hírnév is. Hiszen ezt a hírnevet gyorsan haló emberkéek egymást felváltó nemzedékei hordozzák, ezek pedig még önmagukat sem ismerik, nemhogy arról tudnának, aki már rég meghalt.” (3.10)

Ha ez az intelem az emberi élet, az élet helyszínéül szolgáló „földzug” és a hírnév egyaránt közömbös voltára kíván inteni, akkor sztoikus szempontból elhibázott. A felsoroltak ugyanis etikai szempontból nem azért közömbösek (azaz sem nem *jók*, sem nem *rosszak*), mert arasznyiak, hanem azért, mert „nem tőlünk függő” dolgok. Itt a terapeuta hangján megint a sebzett lélek beszél, akinek a számára traumát okoz, hogy életét, életének színterét és saját hírnevét búskomor természete miatt nem látja eléggé nagyszabásúnak.

A témára vonatkozó valóban sztoikus intellem ez: „Minden ügyedben fohászodj az istenekhez, és ne foglalkozz azzal, hogy vajon az élet mennyi időt enged erre a tevékenységre: elegendő, ha három órád van rá.” (6.23)

6. *A bennünket körülvevő világ dolgai silányak és undorítóak.*

„Ahogy a süttekkel és más ételekkel kapcsolatban az a gondolat tolul föl az emberben, hogy ez halhulla, amaz meg madárnak vagy disznónak a teteme, továbbá hogy a falernumi bor nem más, mint szőlőfürtök kifacsart leve, a bíborszegély a csiga vérébe áztatott birkagyapjú, a szeretkezés a test belső részének dörzsölése és izomgörcs kíséretében fellépő nyálkakiválasztás – ezek azok a gondolatok, amelyek megérintik a dolgokat, valósággal átjárják őket úgy, hogy látjuk, mik is ezek valójában –, ugyanígy kell eljárjunk egész életünkben, és ha a dolgok kívánatos alakban tetszelegnek, le kell őket csupaszítanunk, szemügyre kell vennünk silányságukat, érvényteleníteniük kell azt a ragyogó előadásmódot, amellyel magasztalni szokás őket. Mert a nagyzolás félelmetes csaló, és a legtöbbször éppen akkor kábít el, amikor azt hiszed, hogy a legfigyelemreméltóbb dolgokkal foglalkozol.” (6.13)

Ha ennek a típusú intelmeknek az a célja, hogy rávegye hallgatóját: törekvését és késztetését vonja vissza a „nem tőlünk függő” dolgok köréből, akkor tévedésen alapul. Hiszen az, hogy valaki megtartóztatja magát attól, amitől undorodik, nem morális teljesítmény, hanem zsigeri adottság. A helyes intelmet a külvilág dolgaival kapcsolatban a harmadik könyv második fejezetében olvashatjuk, amely azt tárgyalja, hogy aki mélyebb belátással van a világ eseményei iránt, annak a számára a természet alkotásainak még a mellékes tulajdonságaiban is van valami vonzó báj.

Látható, hogy a laikus intelmekben – noha az intellem műfajának szabályai szerint itt a mesternek kellene szólnia útját kereső tanítványához – valójában a tanítvány, maga a terápia szoruló traumatizált lélek beszél. Egy olyan ember szól, aki búskomor és csüggedt. Az életet nemcsak kisszerűnek és céltalannak, hanem ráadásul még undorítóknak is érzi: „Hivalkodás haszontalansága, színlelőadások, nyájak, csordák, lándzsatorések – kutyáknak vetett csont, halastóba dobott morzsa, hangyák nyomorúsága és tehercipelése, riadt egerek futkosása, zsinóron rángatott bábfigurák.” (7.3) „Amilyenek a fürdést látod: olaj, verejték, piszok, nyúlós víz, csupa undorító dolog – hát ilyen az élet minden része és mindaz, amivel csak találkozol.” (8.24)

Embértársait és önmagát is elviselhetetlennek tartja (5.10.4), az emberi lényről sommásan ez a véleménye: „Hónalj szaga és tisztátalan vérrel teli bőrtömlő.” (8.38)

Egyidejűleg érez halálfélelmet és halálvágyat: „De most, hogy látod, micsoda fárasztó kényelmetlenség olyanokkal élned együtt, akikkel nem vagy összhangban, igazán elmondhatod: „Jöjj, halál, de minél hamarabb, nehogy én is megfedkezem magamról!” (9.3)

3

■ Hogyan értelmezhetjük a sztoikus tanítással és intelmekkel inkonzisztens laikus intelmek jelenlétét a műben? A legegyszerűbb megoldás az volna, ha azt mondanánk: az *Intelme*k afféle meg nem szerkesztett *brainstorming*, Marcus fésületlenül egymásra zúduló gondolatai olykor ellentmondanak egymásnak. Ez a megállapítás azonban értelmezésként nem elégséges. Egy másik megoldás az lehetne, hogy a laikus intelmeket olyan dezilluzionáló tudományos vizsgálódásokként és szemléleti gyakorlatokként értelmezzük, amelyeknek során a vizsgálódó értelem meggyőzi önmagát arról, hogy az externális világra irányuló törekvéseit és késztetéseit vissza kell vonnia, mivel ez a világ kisszerű, hívságos, monoton és visszataszító. Ez Pierre Hadot álláspontja *Pesszimizmus és optimizmus Marcus Aureliusnál* c. tanulmányában. Ettől némileg eltérő értelmezést javasolok.

Megszoktuk, hogy az epiktétoszi morálfilozófiai gyakorlatokon annak gyakorlását értjük, hogy hogyan oltuk ki az élvezetekre irányuló törekvésünket és a fájdalom elkerülésére irányuló háritásunkat. A törekvésre és a háritásra vonatkozó tanításban a negatív érzelmek (bánkódás, csüggedtség, háborgás, mások kárhozatása stb.) csupán következményként vannak jelen: a törekvés kudarca és a háritás tárgyába való belebotlás okozza ezeket az indulatainkat. Ennek a tanításnak kimondatlan előfeltevése az, hogy animális természeténél fogva kezdetben minden ember az érzéki, valamint a pénz és a hatalom adta élvezetekre törekszik. A filozófiai nevelés ezt a beállítottságot hangolja át három lépésben, vagyis – ahogy Epiktétosz fogalmaz – három *toposz*ban: a tanítvány [1] megtanulja, hogyan semlegesítse az externális világ tárgyaira irányuló animális törekvését és háritását, majd [2] fölismeri, hogy [a] örömmel és derűsen kell fogadnia minden eseményt és körülményt, amit a sors rámér, hiszen ezek az események és körülmények olyan feladatokat implikálnak, amelyeket a kozmoszt kormányzó racionális és jóakarató gondviselés jelölt ki számára. Továbbá [b] fölismeri, hogy ember voltából – azaz szelíd, racionális lélekkel rendelkező közösségi lény voltából – fakadóan milyen kötelességeknek kell eleget tennie. Végül [3] megtanulja, hogyan támaszthatja alá racionális érvekkel azokat a döntéseit, amelyek a törekvés és a háritás helyes kezelésén, a sors elfogadásán és kötelességei teljesítésén alapuló magatartását szabályozzák. (Epiktétosz: *Beszélgetések*. 2.17.29–33; 3.2.1–7)

Epiktétosz mintha nem vetne számot azzal, hogy léteznek búskomorságra, depresszióra hajlamos jellemek is, akiknek a lelkében a csüggettség, önmaguk és mások mizantróp megvetése nem kudarcaik következményeként van jelen, hanem eleve ilyen a karakterük. Akiknek az okoz valami fonák élvezetet és kielégülést, ha a sült húst döglött disznó tetemének láthatják, a szeretkezés csúcspontját pedig dörzsölődés okozta undorító „nyálkakiválasztásnak” (Marcus Aurelius: *Elméltetések*. 6.13). Az tölti el őket valami búskomor elégedettséggel, ha arra gondolnak, hogy a világon minden bomlófélben van, hogy hogyan fog minden hamarosan elrohadni vagy szétszóródni, és hogy a természet mindent csak azért hozott létre, hogy elpusztuljon (10.18). Ennek a kedélybeteg látásmódnak a szóbeli megnyilvánulása éppen a sztoikus morálfilozófia területén nagyon megtévesztő lehet, mert nemcsak a hallgatójában ébresztheti azt a téves benyomást, hogy aki így beszél, az már mesteri fokon elsajátította a törekvés és a háritás helyes kezelését, és a zavartalan lelki nyugalom (*ataraxia*) magas fokára érkezett, de maga a beszélő is úgy vélheti, hogy éppen az ő pervertált módon dezilluzionáló rögeszméi azok, „amelyek megérintik a dolgokat, valósággal átjárják őket úgy, hogy látjuk, mik is ezek valójában” (6.13). Holott amit itt valójában látunk, az egyszerűen a mohó kéjsóvárságnak a kifordított változata, vagyis egy nem kevésbé heves és a tisztánlátást nem kevésbé akadályozó *pathosz*, amely ugyancsak korrekcióra szorul, hiszen deformálja a kedélybeteg ember képzetét.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen búskomorságra hajlamos tanítvány számára a terápia első lépése nem az élvezetekre irányuló zabolátlan törekvések visszaszorítása kell hogy legyen, hanem éppen ellenkezőleg: azt kell fölismertetni és átéreztetni vele, hogy az externális világban igenis jelen van a természetes szépség és otthonosság. Ha ez az érzés hiányzik belőle, nem fog tudni eleget tenni a második *toposz* kívánalmainak. Hiszen hogyan is fogadhatná örömmel és derűsen az élet dolgait, ha közben mélységesen undorodik tőlük, és hogyan tehetne eleget embertársaival szembeni kötelességeinek, ha közben bűdös, hónaljszagú, tisztátalan vérral teli bőrtömlőknek tekint az embereket?

Láttuk azonban, hogy Marcus művében azoknak a témáknak, amelyek a laikus intellektus tárgyai, találkozzunk a helyes, sztoikus kezeléssel is. Mivel az *Intellek* nem megkomponált értekezés, hanem eseti feljegyzések gyűjteménye, a laikus és a

sztoikus álláspont különbségében nem kell a gondolatmenet önellentmondásait gyanítanunk. Helyesebb arra gondolnunk, hogy a laikus intelmekben megfogalmazódó csüggeteg, negatív érzelmek kimondása nem a terápia része még, hanem magának a terápiára szoruló traumának a diagnosztizálása. Mintha Marcus azt mondaná önmagának: „Alkatodnál fogva eredendően csüggedt, mindentől idegenkedő, a saját halál-félelmét dajkáló, önutálattal küszködő mizantróp vagy, aki semmi másban nem leli örömét, csak abban, hogy mindent lefitymál és megvet. Hát ebből a mélységből kell most fölemelkedned.”

És fölemelkedik.

■ IRODALOM

A Marcus Aureliusra vonatkozó újabb szakirodalom kiemelkedő darabjai:

Hadot, Pierre: *La citadelle interieure*. Fayard, Paris, 1992; angolul: *The Inner Citadel*. Harvard UP, Cambridge (Mass.)/London, 1998.

Hadot, Pierre: *Exercices spirituels et philosophie antique*. Albin Michel, Paris, 2002; magyarul: *A lélek iskolája. Lelkigyakorlatok és ókori filozófia*. Ford. Cseke Ákos. Kairosz Kiadó, Bp., 2010.

Stephens, William O.: *Marcus Aurelius. A Guide for the Perplexed*. Continuum IPG, London/New York, 2012.

A további irodalomra vonatkozóan az olvasó ezekből a kiadványokból tájékozódhat.

Epiktétosz műveinek legutóbbi magyar kiadása:

Epiktétosz összes művei. Ford. Steiger Kornél. Gondolat Kiadó, Bp., 2014.

Marcus Aurelius *Elmélkedések* című művének a tanulmányban idézett részleteit saját fordításomban közlöm.

